

بررسی وقف و امکان توسعه نظام قرض الحسنه (موسسه تامین مالی خرد) از طریق مال موقوفه

پدیدآورنده (ها) : کاظمی رباطی، روح الله

فلسفه و کلام :: نشریه دین و دینداری :: پاییز و زمستان ۱۳۹۶ - شماره ۳

صفحات : از ۲۱ تا ۳۸

آدرس ثابت : https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1367619

تاریخ دانلود : ۱۴۰۲/۱۱/۱۰

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائهٔ مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه قوانین و مقررات استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

مقالات مرتبط

- نقش وقف در شکوفایی اقتصاد و فرهنگ اسلامی
- الزامات تقویت تولید ملی
- جایگاه نهاد وقف در اقتصاد بخش سوم
- نقش وقف و ابتدا در معنامحوری تلاوت قرآن
- طراحی مدل مفهومی تعامل دولت و تولیدکنندگان داخلی برای تقویت تولید ملی با بهره گیری از تحلیل محتوای کیفی
- بازشناسی موقوفات عام از موقوفات خاص
- نقش نهاد وقف در فرایند توسعه: رویکردی نو نهادگرا
- تحلیل فقهی گستره ولایت حاکم اسلامی در نصب و عزل متولی در نهاد وقف
- بررسی فقهی- اقتصادی حمایت از کالای ایرانی و پرهیز از مصرف کالاهای خارجی
- اقتصاد نهاد وقف
- فرهنگ حقوقی وقف (مشتمل بر توضیح اصطلاحات حقوقی، قواعد، موضوعات و احکام وقف و سایر اصطلاحات مرتبط)
- وقف و نقش آن در توسعه اقتصادی و اجتماعی

عناوین مشابه

- وقف به مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی درس هایی برای بازطراحی نظام قرض الحسنه در کشور
- تامین مالی خرد بنگاهها به شیوه قرض الحسنه
- چالشهای تأمین مالی خرد روستایی در ایران مقایسه تطبیقی صندوقهای قرض الحسنه روستایی و گرامین بانک بنگلادش
- تحلیل قابلیت عقود انتفاعی در نظام تامین مالی خرد اسلامی با استفاده از روش تاپسیس فازی
- وقف به مثابه منبع تامین مالی خرد اسلامی ارائه الگوی تشکیل موسسات تامین مالی خرد وقفی در کشور
- نقش وقف پول در تامین مالی خرد اسلامی
- طراحی الگوی نوین تامین مالی خرد اسلامی در نظام بانکی ایران (مبتنی بر عقود وکالت، قرض‌الحسنه و مرابحه)
- اظهارنظر کارشناسی درباره: «طرح تامین مالی و جهش تولید (از طریق اصلاح قوانین «حداکثر استفاده از توان تولیدی و خدماتی کشور و حمایت از کالای ایرانی» و «رفع موانع تولید رقابت پذیر و ارتقای نظام مالی کشور»)»
- عوامل مؤثر بر جلب مشارکت شهروندان در تامین مالی خدمات شهری از طریق بخش سوم، وقف (مطالعه ی موردی شهر اصفهان)
- مقایسه بانک تجاری و نهاد قرض الحسنه در حوزه تأمین مالی خرد

www.noormags.ir

دوفصلنامه علمی- اختصاصی دین و دینداری

سال دوم، شماره سوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶/ صفحات ۲۱ تا ۳۸

بررسی وقف و امکان توسعه نظام قرض الحسنه (موسسه تامین مالی خُرد) از طریق مال موقوفه

روح الله کاظمی رباطی[۱]

چکیده

وقف و صدقه جاری در اسلام، آن‌قدر مهم است که اهل بیت عصمت و طهارت(ع) در این جهت نیز اسوه دیگران بوده و هستند و رهنمود آن ذوات قدسی در اهتمام به وقف آن است که این صدقه جاری را همتای مصحف علمی و ولد صالح قرار داده و آن را در ردیف میراث ماندگار و فخرآور می‌دانند و علاوه بر معمول‌بودن در میان ملل مختلف در زمان‌های قدیم، در دین اسلام نیز به جهت تاکید قرآن و سنت اهمیت بیشتری کسب کرده است، برای همین مورد بحث و تدقیق فقها قرار گرفته و جوانب مختلف آن تحت شمول ضوابط و قواعد فقهی درآمده است. موسسات قرض‌الحسنه یکی از راه‌کارهای مطرح شده در دو دهه‌ی اخیر به منظور تسریع فرآیند سرمایه‌گذاری و تقویت بنیاد مالی و پس‌انداز و نهایتاً توانمندسازی جوامع و فقرزدایی از طریق ارتقاء بهره‌وری با تأکید بر به‌کارگیری اعتبارات بوده است. دریافت وام‌های خُرد و کوچک از بانک‌های تجاری متضمن وثایق و تضمین‌های بسیاری است که افراد فقیر و کم‌درآمد از تأمین آن عاجزند. ازاین‌رو ممکن است این افراد به ایجاد روابط مالی غیررسمی و اخذ مبالغ ربوی از نزول‌خواران در شهرها و روستاها روی آورند. بنابراین، ایجاد مؤسسات و شیوه‌های نوین اسلامی در اعطای اعتبارات و تأمین مالی می‌تواند هم جنبه مالی نیازمندان را برطرف سازد و هم قالب شرعی در فعالیت‌های مالی را به‌همراه داشته باشد تا هم فرصت‌های لازم برای اشتغال و راه‌اندازی کسب و کارهای کوچک را ایجاد نماید و هم فقر را در جامعه ریشه‌کن کند. هدف از انجام این پژوهش بررسی وقف پول به‌عنوان یک منبع نوین اسلامی در تأمین مالی می‌باشد.

واژگان کلیدی: تامین اعتبارات، موسسات قرض الحسنه، وقف

---

[۱] دانش آموخته حقوق جزا و مدرس دانشگاه

www.noormags.ir

مقدمه

در منابع فقهی و حقوق ایران، اصل بر این است که مال موقوفه قابل خرید و فروش نمی‌باشد. به عبارت دیگر، انجام هرگونه عمل حقوقی که سبب انتقال عین موقوفه به دیگران شود جایز نیست. لیکن، گاهی اوقات شرایط و اوضاع و احوالی به‌وجود می‌آید که برای حفظ نهاد وقف و مصالح موقوف علیه فروش مال موقوفه لازم می‌شود. ازاین‌رو، در منابع معتبر فقهی و قانون مدنی ایران، در موارد استثنایی، بیع مال موقوفه مجاز اعلام شده است، از جمله زمانی که مال موقوفه خراب شود یا بین موقوف علیهم اختلافی شدید پدید آید. در این مقاله، موارد جواز بیع مال موقوفه در منابع فقهی و قانون مدنی ایران بررسی و با یکدیگر تطبیق داده می‌شود.

وقف

وقف در اصطلاح فقها، حبس عین ملک و بخشیدن منفعت آن، به قول فقها حبس العین و تسبیل المنفعهٔ است. مقصود از حبس عین، ملک آن است که ملک از تصرف واقف بیرون می‌آید، ولی در عین‌حال قابل خرید و فروش و هر نوع معامله‌ای که منجر به انتقال ملک باشد، نمی‌شود. بخشیدن منفعت باید به شخص یا اشخاص، یا مصالح و وجوه کلی و عمومی باشد.

وقف را دو نوع گفته‌اند: عام که وقفی است به منظور امور خیریه و خاص که وقف بر نفس است، البته انواعی دیگر هم قایل شده‌اند که جایش در بحث کوتاه ما نیست. ناچیز بر آن نیست که صفحات این بخش را به مسأله وقف و برابری آرای فقهای مذاهب و ادیان ویژه کند، گرچه در جای خود کاری است پژوهشی و جدی. (ابن بلخی، ۱۳۶۳، ص ۳۶)

فوائد اقتصادی وقف

دکتر عطیه عبدالحلیم، استاد مالیات عمومی دانشکده اسلامی قاهره، اثرات اقتصادی وقف را این‌گونه بیان می‌کند:

الف) بارزترین امتیاز اقتصادی وقف اینست که نمی‌گذارد مال و دارایی پراکنده، توزیع گردد، وقف بهترین وسیله نگهداری مال و ثروت بوده و نمی‌گذارد کیان‌ها و بنیادهای اقتصادی از هم بپاشد و تلف

www.noormags.ir

گردد. مثلاً شخصی یک قطعه زمین، شرکت و یا تعمیرگاه خود را وقف می‌کند و منافع آن را برای مساکین و فقیران صدقه می‌گرداند، بدین‌معنا است که اصل مال باقی بوده و از منافع آن صدقه برای فقیران صورت می‌گیرد. (عطیه، ۱۳۶۲، ص ۱۴۱)

ب) دکتر عطیه می‌افزاید عادتا و به شکل طبیعی عواید ملی بر اثر تولیدات کشاورزی، یا طبیعت سرمایه، کار منظم و اداره توزیع می‌گردد، که هر فرد به اندازه سهم‌اش در عملیات تولید ملی از آن حصه می‌برد، غالباً در نتیجه این توزیع بین افراد جامعه تفاوت ثروت‌ها بوجود آمده، جامعه طبقاتی تشکیل می‌شود که به مرور زمان بین افراد جامعه دشمنی بروز می‌کند، در حالی که وقف سبب توزیع عواید ملی بر تمام افراد و سبب از بین رفتن تفاوت نظام طبقاتی می شود، زمانی‌که ثروتمندان و مالداران برخی از اموال‌شان را وقف نمایند و منافع آن بین فقیران و مستمندان توزیع گردد، ثروت‌ها به تمام افراد جامعه می‌رسد و خودبه‌خود طبقات جامعه باهم نزدیک گردیده، روح اخوت و همدردی بین افراد جامعه بوجود می‌آید.

ج) دکتر عبدالحلیم می‌گوید: وقف در بالا بردن سطح تولید ملی سهم بسزایی می‌تواند داشته باشد به این شکل که: منافع وقف خواه اهلی باشد و یا خیری به مستحقین توزیع می‌گردد که در نتیجه بین آنها میل به مصرف پیدا می‌شود و از آن نزد افراد تقاضا به پارچه‌های استهلاکی و حتی تولیدی خلق می‌شود. و قاعده عمومی اقتصادی اینست که هرقدر تقاضا بین افراد برای یک پارچه بیشتر گردد، به همان اندازه در تولید آن افزایش می‌آید و بالأخره سبب به‌کار افتادن ماشین اقتصادی شده، تولیدات ملی زیاد می‌شود.

مفهوم اعتبارات خرد

واژه اعتبارات خُرد تا قبل از دهه۱۹۷۰ وجود نداشته است، ولی اکنون یک واژه پرکاربرد و بر سر زبان دست‌اندرکاران توسعه می‌باشد. تعاریف متعددی برای اعتبارات خُرد وجود دارد که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

طبق تعریف بانک گرامین بنگلادش، اعتبارات خُرد عبارت است از:

www.noormags.ir

وام‌های اعطایی بسیار کوچک به افراد فقیر، برای کمک به خوداشتغالی آنان. مأموریت این نوع اعتبارات، کمک به خانواده‌های فقیر به‌ویژه زنان فقیر برای از بین‌بردن فقرشان می‌باشد. (LMCRD، ص ۲۵)

اعتبارات خُرد به‌معنای وام‌های بسیار کوچک (UNDP، ۲۰۰۴) برای وام‌گیرندگان فقیر که به‌طور معمول فاقد وثیقه، اشتغال پایدار و سابقه اعتباری قابل اثبات‌اند، می‌باشد.

اعتبارات خُرد از حوزه‌های تأمین مالی خُرد می‌باشد که با حوزه وسیع‌تری خدمات مالی (به‌ویژه حساب‌های پس‌انداز) را برای افراد فقیر فراهم می‌کند.

از سال ۲۰۱۲ اعتبارات خُرد به شکل گسترده‌ای در کشورهای درحال توسعه مورد استفاده قرار گرفته است و در حال حاضر دارای پتانسیل بسیار بالایی به‌عنوان یک ابزار مالی در کاهش فقر دارا می‌باشد. (وایسر، ۱۳۹۰، ص ۲۸)

بومن (۱۹۹۷) (رکن‌الدین افتخاری، ۱۳۸۵، ص ۵۰) در کتاب خود تعریفی از اعتبارات خُرد ارایه نموده است که شاید در عین کوتاهی، گویاترین تعریف برای اعتبارات خُرد باشد. این تعریف عبارتست از: «کوچک، کوتاه، بدون وثیقه» به‌عبارت دیگر اعتبارات خُرد به‌معنای ارایه وام‌هایی با مبلغ کم بدون وثیقه به افراد کم‌درآمد است که این افراد در مدت‌زمان کوتاهی مبلغ یادشده را بازپرداخت می‌کنند؛ همچنین به‌معنای فراهم‌نمودن خدمات و تسهیلات مالی برای گروه‌های کم‌درآمد و فقیر جهت بهبود و ضعیت مالی آن‌ها می‌باشد. (عباسی، ۱۳۸۵، ص ۲۶) اعتبارات خُرد را عموماً بر مبنای مؤلفه‌هایی همچون اندازه اعتبار، نحوه استفاده از اعتبار، شرایط و ضوابط اعتبار نیز تعریف می‌کنند. بر مبنای اندازه و میزان، اعتبارات خُرد به مفهوم اعتباراتی‌اند که از نظر مبلغ اندک و ناچیز باشند.

هرچند در این خصوص توافقی وجود ندارد، ولی در برخی موارد وام‌های کوچک چنددلاری و در مواردی نیز به وام‌های چندهزار دلاری نیز اعتبارات خُرد اطلاق می‌گردد. از نظر نحوه استفاده از اعتبار نیز اعتبار خُرد به اعتباری اطلاق می‌شود که یا برای کاهش فقر و یا راه‌اندازی کسب‌وکار کوچک و عموماً خوداشتغالی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از نظر ضوابط و شرایط پرداخت اعتبار نیز اعتبار خُرد اعتباری است

www.noormags.ir

که قابلیت دستیابی به آن به سادگی امکان‌پذیر است، شرایط آن قابلیت‌انعطاف داشته باشد و قراردادن آن با سادگی تمام و متناسب با شرایط محلی قابل‌تنظیم است. (بختیاری، ۱۳۸۹، ص ۵)

ضرورت توجه به اعتبارات خرد

به‌طور کلی از نظر تاریخی، تلاش در جهت تحویل اعتبارات رسمی و خدمات مالی به فقرا توسط بانک‌های دولتی با شکست روبه‌رو شده است. بانک‌های تجاری عموماً نیازهای فقرا را برآورده نمی‌کنند، زیرا وام‌دهی در مقیاس کوچک است و نیز سپرده‌های کوچک دارای ریسک بالا و هزینه معاملاتی بالایی برای آن‌ها می‌باشد. برای رفع این نقیصه، بسیاری از دولت‌ها سعی کرده‌اند که تحویل اعتبارات را به‌طور رسمی به مناطق روستایی و توسط بانک‌های کشاورزی انجام دهند که این تلاش‌ها نیز با شکست مواجه شده است؛ زیرا از یک‌سو دولت‌ها را با مشکلات سیاسی و مالی روبه‌رو می‌ساخت و نیز اکثریت این وام‌ها توسط ثروتمندان روستایی دریافت می‌شد. براین‌اساس، افزایش برنامه‌های ابتکارانه تأمین مالی که اغلب بر پایه متدولوژی وام‌دهی گروهی استوار بود، این تفکر را به‌وجود آورد که چنین برنامه‌هایی می‌تواند به فقرا کمک کند و اثرات مثبتی بر رفاه اقتصادی (ثروت و درآمد)، رفاه اجتماعی (بهداشت و آموزش) و رفاه سیاسی (افزایش حوزه اختیارات و تصمیمات) بگذارد. لذا شاید بتوان اظهار نمود که مالیه خُرد (مهاجرانی، ۱۳۸۲، ص۹۵) به‌عنوان مهم‌ترین ابزار در جهت کاهش فقر و بهبود وضعیت معاش فقرا به‌حساب می‌آید. تأمین مالی در کشورهای در حال توسعه از جمله کشور ما، دارای مشکلات خاصی است که عموما به ساختار ناقص بازار مالی آن کشور ارتباط می‌یابد. عمده‌ترین این مشکلات را می‌توان به شرح مذکور در ذیل دسته‌بندی کرد:

وجود بازارهای ناقص و ناکارآمد، عدم‌کارایی در تجهیز پس‌اندازهای خصوصی، ساختار دوگانه بازارهای مالی، ساختار ناقص اطلاعات در جوامع روستایی و فقیر هزینه مبادله‌ای بالا و عدم وجود وثایق معتبر. اولین مشکلی که طبقات فقیر در هنگام تقاضای وام و اعتبار از مؤسسات تأمین مالی رسمی با آن مواجه می‌شوند، داشتن وثیقه و ضامن معتبر است. علاوه بر آن، درخواست وام همواره به میزان قابل‌ملاحظه‌ای کاغذبازی و بروکراسی به همراه دارد که موجب تحمیل هزینه‌های سنگین مبادله بر دوش

www.noormags.ir

طبقه فقیر می‌گردد. مؤسسات دولتی نیز انگیزه‌ای برای دادن وام و اعتبار به آنان ندارند و معمولاً مؤسسات تأمین مالی دولتی فعالیت و ارایه خدمات اعتباری در شهرها را بر فعالیت در مناطق محروم و معاملات بزرگ را بر معاملات کوچک ترجیح می‌دهند. به‌عنوان مثال فقط ۵ درصد کشاورزان در آفریقا و ۱۵ درصد آنان در آسیا و آمریکای لاتین دسترسی به منابع مالی رسمی دارند و بقیه ناگزیر از مراجعه به بخش غیر رسمی‌اند. (خاکی، ۱۳۸۲، ص ۹)

اعتبارات خرد اسلامی در سریلانکا

کشور سریلانکا در زمینه ارایه تأمین مالی خُرد اسلامی نیز موفقیت‌هایی داشته است. یکی از پروژه‌های قابل‌توجه و جالبی که در چند سال اخیر در کشور سریلانکا در رابطه با تأمین مالی خُرد اسلامی به اجرا درآمده است، تأمین مالی خُرد اسلامی در حوزه تولید (و نه مصرف) می‌باشد. به دلیل نقش تاریخی دولت در سریلانکا، بخش عمده‌ای از مؤسسات تأمین مالی خُرد در این کشور دولتی هستند. مؤسسات دولتی فعال در این زمینه با دو عنوان به فعالیت مشغول‌اند:

۱. بانک توسعه روستایی (بیش از ۱۵۰۰ بانک)، ۲. بانک رفاه (۲۱۳۶ بانک تا سال ۲۰۰۸) است که به زبان محلی «بانک ساموردی» نامیده می‌شود و تا سال ۲۰۰۸ حدود ۵ میلیون نفر سپرده‌گذار داشته است و تعداد ۵۰۰ هزار وام خُرد نیز ارایه کرده است. (میثمی، ۱۳۸۹، ص۹۶) تأمین مالی خُرد اسلامی در حوزه‌ی تولید (نه مصرف) توسط سازمان غیردولتی همیاری مسلمین در سریلانکا (میسل) (علی‌نیا، ۱۳۹۲، ص۱۲) اجرا شده است. روش کار بدین‌صورت است که سازمان میسل با همکاری دو مؤسسه دیگر، فرایند تأمین مالی خُرد را در دو مرحله به اجرا می‌گذارند. ابتدا تأمین مالی خُرد از طریق عقود مبادله‌ای (که نرخ بازدهی ثابتی دارند) ارایه می‌شود و پس از آن و در صورتی که گروه دریافت‌کننده تأمین مالی خُرد در مرحله اول موفق به اثبات توانمندی خود در جهت استفاده صحیح از منابع و همچنین تعهد خود در زمینه بازپرداخت وام دریافتی گردید، آن‌گاه مؤسسه مذکور وارد مرحله دوم پروژه شده و وام‌های مشارکتی در اختیار این گروه موفق قرار می‌گیرد. (محمدنیا، ۱۳۹۰، ص ۱۷)

www.noormags.ir

تعریف وقف پول

شماری از تعاریف برای وقف پول عبارتند از:

۱. وقف پول، وقف خیریه تأسیس‌شده با سرمایه پولی می‌باشد. (وحدتی، ۲۰۰۴، ص ۱۴)

۲. وقف پول، وقفی است که توسط فرد یا گروهی از افراد با موجودیت قانونی، در قالب پول صورت می‌گیرد. (هوشنگی، ۱۳۹۴، ص ۲۱)

۳. وقف پول، نوع خاصی از بخشش‌ها می‌باشد و از انواع وقف دارایی متمایز است که این تفاوت به علت ماهیت اصل سرمایه وقف می‌باشد که به شکل وجوه نقدی (به‌شکل جزء و یا کل سرمایه وقف) صورت می‌گیرد (Grameen La Riba Model)

۴. مناسب‌ترین تعریف وقف پول عبارتست از: «بسیج سرمایه وجوه از طرف اهدا کنندگان. (رحیمی، ۱۳۸۷، ص ۱۹)

براساس مدت نامحدود یا ابدی و سرمایه‌گذاری آنان در دارایی‌های مولّد که هم منافعی از طریق استفاده عین فراهم می‌کند یا درآمد و عایدی‌هایی در جهت مصارف آینده برای افراد یا گروه‌ها براساس خط‌مشی و سیاست در نظر گرفته‌شده توسط اهداکنندگان و دریافت کنندگان، فراهم می‌کند». این تعریف برای وقف پول، کامل‌ترین تعریف برگرفته شده براساس مفهوم شریعت از وقف و تأمین مالی می‌باشد. (امام خمینی، ص ۴۴۵) واقف، سرمایه پولی خود را از طریق فرد یا سازمانی که مسوول مدیریت سرمایه یا وجوه وقفی و توزیع سود حاصل از سرمایه‌گذاری آن‌ها را برعهده دارد به موقوف علیه اهدا می‌کند. تنها عایدی یا منفعت حاصل از سرمایه وقف شده (وجوه وقفی) به موقوف علیه می‌رسد و اصل سرمایه وقف مجدداً سرمایه‌گذاری می‌شود. (MMES، ص ۱۱۴)

این مفهوم باید در نظر گرفته شود که اصل سرمایه وقف به خدا تعلق دارد. در حالی که اصل پول وقف‌شده سرمایه‌گذاری شود، که از طریق مضاربه یا وام‌دهی ساده، پول وقف‌شده بین قرض‌گیرندگان توزیع می‌شود. اما آنچه به خداوند تعلق دارد، برخلاف آنچه شرح داده شد، نمی‌تواند بین اشخاص ثالث توزیع شود. (Masytia، ۲۰۰۵، ص ۴)

www.noormags.ir

به هرحال باید به این نکته توجه شود که تنها حق بهره‌برداری و استفاده از سرمایه وقف و منافع آن بین قرض‌گیرندگان توزیع می‌شود نه صاحبان و مالکان آن. (عبدالهی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۲)

امکان‌سنجی وقف پول

با توجه به نکات و تعاریف در زمینه وقف و وقف پول، در این قسمت مختصراً به بررسی قابلیت اجرایی‌شدن وقف پول در ایران می پردازیم. موافقان جواز وقف پول در بین فقهای شیعه عبارتند از: شهید اول، شهید ثانی، سبزواری، سید یزدی، کاشف الغطاء، شیخ محمد زین الدین، آیت‌الله حکیم، آیت‌الله خویی، آیت‌الله سیستانی، شیخ اسحاق فیاض، آیت الله سید محمد روحانی، شیخ محمد خراسانی.

و مخالفان جواز وقف پول در بین فقهای شیعه عبارتند از: محقق حلی، علامه حلی در المختلف، یحیی بن سعید حلی، علی مؤمن سبزواری قمی، ابن زهره، قطب الدین کیدری، صاحب جواهر، سید محمد سعید حکیم، آیت‌الله اراکی، آیت‌الله گلپایگانی، آیت‌الله سیدمحمدصادق روحانی.

اکثر فقهای امامیه در وفق معتقدند که عینِ مالِ موقوفه باید باقی بماند، طبق این شرط، وقفِ پول صحیح نیست. (قائمی، ۱۳۹۱، ص ۸۲) لذا در ادامه برخی از راه‌کارهای ارایه‌شده برای بهره‌برداری از این منبع مردمی، برای تأمین مالی امور مختلف، اشاره می‌شود:

۱. پول را از طریقِ هرنوع عقد یا ایقاعی مانند هدیه یا صلح، به تملیکِ محلِ موردنظر درآورد (محمدی، ۱۳۹۲، ص ۹۹) به‌عنوان مثال می‌توان وجوه نقدی جمع‌آوری شده از افراد متموّل را از طریق هبه به مالکیت مؤسسات خیریه درآورد، تا آن‌ها از این وجوه در زمینه تأمین نیازهای مالی خود در برنامه‌های کمک‌رسانی به افراد فقیر در سطح جامعه استفاده نمایند.

۲. شخص در حال حیات خود مبلغی را به بانک یا صندوق قرض‌الحسنه (یا صندوق وقف پول) بسپارد، و وصیت کند بعد از وفات آن را به‌همین صورت به جریان اندازند (منوط به این‌که بیش از ثلث اموال نباشد، یا اگر بیش از ثلث اموال اوست، اجازه ورثه را در حال حیات بگیرد). (حسن زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۲۹)

www.noormags.ir

۳. می‌توانند پول‌هایی را جمع کنند و وکالت بدهند که شخص جمع‌کننده چیزی با آن‌ها بخرد و وقف کند (استفتاء شخصی از آیت‌الله العظمی ناصر مکارم شیرازی). این مورد با پیشنهادات ارایه‌شده توسط کارکنان و کارشناسان سازمان اوقاف خراسان رضوی، شباهت بسیار نزدیکی دارد. طبق این پیشنهادات وجوه نقدی جمع‌آوری شده، صرف خرید دارایی‌هایی از قبیل ملک تجاری یا ساختمان و تشکیلات تولیدی یک کارخانه یا مرکز تولیدی شود و این ملک به اجاره گذاشته شود و درآمد حاصل از اجاره صرف امور خیریه (در جهت کاهش فقر) شود یا در ملک تجاری یا مرکز تولیدی خریداری‌شده توسط پول‌های اهداء شده، اقدام به آموزش و استخدام نیروی کار (با تأکید بر استخدام افراد فقیر و کم‌درآمد) در جهت افزایش اشتغال در کشور صورت گیرد. یا این وجوه صرف خرید سهام یا اوراق قرضه شوند و سود حاصل از آن وقف امور خیریه شود.

همچنین وقف پول به‌صورت دیگری نیز امکان‌پذیر است، بدین‌صورت که مثلاً شخصی که می‌خواهد پول خود را وقف کند، آن را تبدیل به سکه بهار آزادی نماید و بانک برای مدتی معین تعدادی سکه به متقاضیان نیازمند بدهد تا آن‌ها بعد از رفع نیاز عین آن سکه‌ها را برگردانند. در این فرض مسأله تورم نیز صدمه به ارزش اصلی موقوفه نخواهد زد و سکه تابع افزایش و یا کاهش نرخ تورم خواهد بود.

وقف پول و تأمین مالی خرد

وقف پول می‌تواند یک منبع بسیار قابل‌اعتماد برای اعتبارات خُرد و همچنین منبع بسیار قوی برای شرکت‌های کوچک و متوسط باشد. همچنین می‌تواند در توسعه عملکرد صنایع از طریق کمک مالی فراهم‌شده سهیم باشد. وقف پول می‌تواند منجر به انجام پروژه‌های بیشتر، فرصت‌های کسب و کار بیشتر، اشتغال بیشتر شود که نتیجه آن سهیم‌شدن وجوه وقف شده در رشد و توسعه اقتصادی و همچنین توسعه سیستم مالی باشد. (Masytia، ۲۰۰۵، ص۲) تأمین مالی برای گروه‌های هدف، به‌ویژه اقشار فقیر و تهیدست، نه‌تنها به‌صورت نقد، بلکه به‌شکل تأمین وسایل و تجهیزات راه‌اندازی کسب و کاری ساده با هزینه کم (و در بسیاری موارد کسب و کارهایی که در خانه قابل‌انجام است) می‌تواند صورت گیرد که منشأ آن پول‌های وقف‌شده باشد. صندوق وقف پول می‌تواند روشی برای بهره‌گیری از سرمایه وقف پول

www.noormags.ir

باشد که در آن واقفان پول، مبالغی را برای قرض‌دادن به نیازمندان وقف می‌کنند. از منافع پول موقوفه این است که می‌تواند به بیماران، جوانان در حال ازدواج و کسانی که در شرایط نامناسب مالی هستند، با قرض‌دادن یاری رساند. برای درستی فعالیت این صندوق لازم است مراکز مرتبط با وقف و پول، نظیر سازمان اوقاف و بانک مرکزی، بر کار آن‌ها نظارت و با آن‌ها همکاری کنند. در اینجا هدف اصلی این است که با ترکیب و محفوظ‌ماندن اصل مال و حتّی رشد آن، اهداف خیرخواهانه واقفان نیز به‌خوبی تأمین شود (هدف‌هایی مثل کمک‌هزینه زندگی نیازمندان، حمایت از دانشجویان نیازمند، خدمات پزشکی و دارو، زلزله‌زدگان و...). در حالت کلی دو نوع صندوق وقف می‌تواند وجود داشته باشد: صندوق وقف قرض پول خاص و صندوق وقف پول عام. صندوق وقف پول خاص به افراد خاصی قرض می‌دهد و نمی‌توان منافع آن را به مصرف دیگران رساند. انواع صندوق وقف پول خاص، بر حسب مصارف و اهداف آن، می‌توانند عبارت باشند از: صندوق وقف پول برای درمان، صندوق وقف پول برای ازدواج، صندوق وقف پول موضوع‌های دیگر (صندوق وقف پول علاوه بر موارد مذکور، در موضوع‌های دیگر مثل کمک‌هزینه تحصیلی برای دانشجویان یا کمک‌هزینه برای آزادی زندانیان مقروض هم قابل تأسیس است). ممکن است عده‌ای بدون ذکر قصد خاص برای قرض، پول خود را برای قرض وقف نمایند. در این صورت لازم است صندوقی به‌عنوان «وقف پول عام» ایجاد شود. کمک خیریه این صندوق به نیازمندان عام خواهد بود و تمام موارد را شامل خواهد شد. عملکرد صندوق وقف پول در اعطای تسهیلات و اعتبارات خُرد به افراد کم‌درآمد یا فقیر را می‌توان به شکل دیگری ساماندهی کرد. به این ترتیب که صندوق وقف پول از طریق سرمایه‌گذاری وجوه وقف شده در انواع قراردادها به‌ویژه قراردادهای اسلامی به انجام تأمین مالی خُرد بپردازد و منافع حاصل را صرف افراد فقیر و کم‌درآمد کند. بنابراین در این حالت آنچه که اهمیت‌اش از اصل وقف کمتر نیست، سرمایه‌گذاری کارآمد اموال موقوفه است که با حمایت قانونی و مالیاتی دولت‌ها موجب تقویت هرچه بهتر جریان وقف می‌شود. در کشورهای توسعه‌یافته مؤسسات وقفی همانند دیگر نهادهای مالی در راستای تخصیص بهینه دارایی‌ها، تحقق اهداف اجتماعی، تقویت بازار سرمایه و... فعالیت می‌کنند. به‌عنوان مثال در آمریکا تنها ۴۰ درصد بودجه دانشگاه‌های دولتی را دولت می‌پردازد و

www.noormags.ir

بیشتر بودجه آن‌ها از طریق صندوق‌های وقفی تأمین می‌شود. ماسیتا و همکارانش در این مورد می‌گویند: واقف سرمایه پولی خود را از طریق فرد یا سازمانی که مسؤول مدیریت سرمایه وجوه وقفی و توزیع سود حاصل از سرمایه‌گذاری آن‌ها را برعهده دارد به موقوف علیه اهدا می‌کند. تنها عایدی حاصل از سرمایه وقف به موقوف علیه می‌رسد و اصل سرمایه وقف دوباره سرمایه‌گذاری می‌شود.

بنابراین در اینجا مناسب است تا نمونه‌ای از الگوی عملیاتی برای انواع سرمایه‌گذاری توسط پول‌های وقف شده براساس قراردادهای اسلامی ارایه شود که از لحاظ عملیاتی نسبت به سایر موارد ذکر شده در ایران قابلیت اجرایی بالاتری می‌تواند داشته باشد. این الگو در نمودار شماره ۱ در متن مجله «وقف، میراث جاویدان» آمده است. (Masytia، ۲۰۰۵، ص ۲۶)

پیامدهای بالقوه وقف پول در تأمین مالی خرد اسلامی

به‌نظر می‌رسد استفاده از الگوی پیشنهادی در این تحقیق جهت تشکیل مؤسسات تأمین مالی خُرد وقفی، مزایای اقتصادی و اجتماعی مهمی به همراه داشته باشد. در واقع اگر مؤسسه تأمین مالی خُرد در تجهیز منابع از نهاد اسلامی وقف پول بهره برده و در قسمت تخصیص منابع نیز از ابزارهای اسلامی استفاده کند، ویژگی‌های مثبتی ایجاد می‌کند. مزایای بالقوه اجرایی‌شدن وقف پول در قالب اعتبارات خُرد را می‌توان به موارد زیر خلاصه کرد:

* حل چالش کمبود منابع مالی و توجه به پایین‌ترین گروه‌های درآمدی؛
* حذف وثیقه ملکی از وام‌های اعطایی خرد؛
* جمع‌آوری و استفاده بهینه از منابع خرد و مشارکت بیشتر افراد در سنت حسنه وقف؛
* پرداخت تسهیلات به زنان سرپرست خانوار و تقویت اشتغال؛
* کاهش فقر در جامعه؛

الف) حل چالش کمبود منابع مالی و توجه به پایین‌ترین گروه‌های درآمدی

هدف اصلی این نوع تأمین مالی، ارایه خدمات به افرادی است که به‌دلایل مختلف نمی‌توانند از تسهیلات بانکی استفاده کنند. می‌توان تأمین مالی خُرد در قالب وقف پول را به‌عنوان سازوکار عرضه

www.noormags.ir

خدمات مالی گوناگون به گروه‌هایی با درآمد پایین مانند فقرا، زنان بی‌سرپرست، کشاورزان و پیمانکاران خُرد تعریف نمود. این افراد به دلیل این‌که دارای رتبه اعتباری پایین‌تری می‌باشند، مورد توجه بانک‌ها و سایر مؤسسات مالی متعارف قرار نمی‌گیرند. علاوه براین، به‌دلیل بالابودن هزینه نظارت و ارزیابی در زمینه ارایه وام‌های خُرد، چالش وثیقه و احتمال بالای نکولی که برای فقرا وجود دارد، بانک‌ها و مؤسسات مالی معمولاً از ارایه وام‌های خُرد به افراد مذکور خودداری می‌کنند. (ازکیا، ۱۳۸۹، ص ۲)

ب) حذف وثیقه ملکی از وام‌های اعطایی خرد

بیشتر وام‌دهندگان رسمی در برابر پرداخت وام، وثیقه می‌خواهند که فقیران و افراد کم‌درآمد یا آن را نداشته یا توان از دست‌دادن وثیقه را ندارند. در حال حاضر بانک‌های فعال در کشور و همچنین صندوق‌های قرض‌الحسنه از دو شیوه برای تضمین بازگشت وجوهی که براساس عقود مختلف در اختیار افراد قرار می‌دهند، استفاده می‌کنند. یکی دریافت وثایق معتبر و دیگری درخواست ضامن. اما در مؤسسه تأمین مالی خُرد مبتنی بر وقف پول (و به طور کلّی تأمین مالی خُرد وقفی)، براساس ماهیتی که دارد، ایده وثیقه گروهی می‌تواند جایگزین موارد دیگر شود. به این نحو که از افراد هیچ‌گونه درخواست وثیقه و یا ضامنی نمی‌شود، اما در مقابل لازم است هر فرد تلاش کند تا عضو یک گروه شده و از این طریق تسهیلات دریافت کند. به جرأت می‌توان گفت ایده وثیقه گروهی، بهترین ویژگی مؤسسات تأمین مالی خُرد می‌باشد که حتّی در سطح بین‌المللی موفقیت خود را در تضمین بازپرداخت منابع اثبات نموده است. (ا.ک.س لمبتون، ۱۳۶۲، ص ۲۸۲)

این شیوه نوآوری بانک گرامین (و یا به‌طور کلی تأمین مالی خُرد) در وثیقه‌کردن دارایی «دسترسی به وام در آینده» می‌باشد به این مفهوم که عدم پرداخت اقساط وام از سوی یک وام‌گیرنده، موجب عدم دسترسی همه اعضاء گروه به وام می‌شود. همان‌طور که جلوتر اشاره شد، تأمین مالی خُرد اسلامی در سریلانکا نیز توانسته بر دغدغه ارایه وثیقه یا ضامن غلبه کند. ابتدا تأمین مالی خُرد از طریق عقود مبادله‌ای (که نرخ بازدهی ثابتی دارند) ارایه می‌شود و پس از آن و در صورتی که گروه دریافت‌کننده تأمین مالی خُرد در مرحله اول موفق به اثبات توانمندی خود در جهت استفاده صحیح از منابع و همچنین تعهد

www.noormags.ir

خود در زمینه بازپرداخت وام دریافتی گردید، آن‌گاه مؤسسه مذکور وارد مرحله دوم پروژه شده و وام‌های مشارکتی در اختیار این گروه موفق قرار می‌گیرد. (خیرخواهان، ۱۳۹۴)

ج) جمع‌آوری و استفاده بهینه از منابع خرد و مشارکت بیشتر افراد در سنت حسنه وقف

غالباً وقف اموالی مانند زمین، مسکن و غیره مرسوم است. ولی بسیاری از افراد در جوامع اسلامی هستند که تمایل به مشارکت در این امر خدا پسندانه را دارند، ولی از توان مالی بالایی برخوردار نیستند که بخواهند زمین یا ساختمانی را وقف امور خیر نمایند. ولی با وقف مبلغی مثلاً معادل ۱۰ هزار تومان تا مقادیر بسیار زیاد و نامحدود، امکان مشارکت مردمی در امر وقف بسیار بیشتر شده، ضمن این‌که مبلغ سرمایه جمع‌آوری شده می‌تواند در طول زمان افزایش یابد و کمک‌های بیشتری برای ذی‌نفعان فراهم نماید.

د) پرداخت تسهیلات به زنان سرپرست خانوار و تقویت اشتغال

به‌عنوان مثال اگر یکی از اهداف صندوق یا بانک وقف پول، دادن پول وقف‌شده به‌صورت وام بدون بهره باتوجه به شرایط خاص فرد وام‌گیرنده باشد، این اقدام می‌تواند به روان‌سازی فرآیند گسترش مشاغل کمک کند، ضمن این‌که عدم وجود نرخ بهره در این نوع استقراض، می‌تواند فشارهای تورمی را کاهش دهد و قالب اسلامی را در اعطای اعتبارات دارا باشد. در تمامی جوامع همیشه افرادی وجود دارند که سرمایه فکری لازم برای راه‌انداختن و تأسیس یک صنعت یا یک بنگاه اقتصادی را دارند و می‌توانند کارآفرین باشند و چندین نفر را به‌کار بگمارند، اما به دلیل نبود سرمایه و پشتوانه مالی نمی‌توانند این سرمایه فکری را به نتیجه برسانند و در نتیجه از کسب درآمد محروم می‌شوند. در دریافت وام از بانک‌های خصوصی و دولتی مشاهده می‌شود که توانایی بازپرداخت وام را توسط وام‌گیرنده مورد بررسی قرار می‌دهند و افرادی که توان مالی کمتری دارند، معمولا از دریافت وام محروم می‌شوند. بازپرداخت اقساط وام طبق شرایط بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری ممکن است متقاضی وام را تحت فشار قرار دهد که در نهایت یا بانک از دادن تسهیلات خودداری می‌کند یا فرد به علت ناتوان‌دیدن خود در پرداخت اقساط از دریافت وام خودداری می‌کند. بنابراین در کشورهای کمتر توسعه یافته، تأمین خدمات مالی و بهره‌مندی از

www.noormags.ir

تسهیلات و اعتبارات بانکی برای دهک‌های پایین درآمدی به‌دلیل وجود نرخ‌های بهره بالا و مطالبه وثایق سنگین از طرف بانک‌ها و مؤسسات اعتباری، بسیار مشکل و خارج از دسترس می‌باشد. وقف پول می‌تواند در دسترسی این‌گونه افراد به اعتبارات خُرد، نقش به‌سزایی داشته باشد، ضمن این‌که قالب و عملکرد اسلامی را نیز به همراه دارد. (حسن زاده، ۱۳۸۴)

کاهش فقر در جامعه

در فرهنگ دینی اسلامی، پدیده وقف درست در مقابل فقر قرار دارد، به‌عبارت دیگر فلسفه وجودی فرهنگ وقف، فقرزدایی جامعه است و با گسترش فرهنگ وقف به یقین می‌توان گفت که میزان فقر و محرومیت در جامعه کاهش می‌یابد. زیرا وقف همان‌گونه که تبیین شده، یکی از راه‌های کنترل تراکم ثروت محسوب می‌شود. سرمایه پولی وقفی جمع‌شده از طریق برنامه «سند رسمی وقف پول» می‌تواند به حوزه‌های مرتبط با توسعه اجتماعی (به‌عنوان مثال کشاورزی، آموزش، بهداشت و امور زیربنایی)، برنامه‌های کاهش فقر شهری و توسعه سایر خدمات عمومی اختصاص یابد. در بعضی از کشورها مدیریت صندوق وقفی به‌طور موثری فقر را کاهش داده و رفاه مردم را از طریق برنامه‌های اضافی برای آموزش و بهداشت، مسکن ارزان، برنامه‌های توسعه امکانات عمومی و از این قبیل، افزایش داده‌است. هرچه سرمایه وقف‌شده بیشتری برای تأمین مالی‌های کسب و کارهای خُرد تخصیص یابد، فقر با سرعت بیشتری کاهش می‌یابد. دسترسی خانواده‌های کم‌درآمد و فقیر به وام‌های کوچک این امکان را فراهم می‌کند که این خانواده‌ها بتوانند در برابر موانع و مشکلات غیرمنتظره اقتصادی- اجتماعی از خود محافظت بکنند و سطح زندگی کنونی خویش را بهبود بخشند و برای تغذیه، مسکن، بهداشت و آموزش فرزندانشان سرمایه‌گذاری نمایند. بنابراین تأمین منابع مالی خُرد به‌شکل وقف پول برای فقرا و نیازمندان نه تنها صدقه نیست، بلکه روشی برای تأمین و گسترش همان حقوق و خدمات برای خانوارهای کم‌درآمدی است که بسیاری از مردم جهان به‌طور معمول از آن حقوق برخوردار می‌باشند. ازاین‌رو، در یک نمای کلی می‌توان عملکرد و اثر بالقوه وقف پول بر کاهش فقر را در قالب نموداری به همراه اثر متقابل هر بخش بر بخش دیگر به تصویر کشید. این نمودار در متن مجله وقف میراث جاویدان آمده است. در نمودار مذکور

www.noormags.ir

نشان داده شده که پروژه‌های کاهش فقر می‌تواند توسط وقف نقدی تأمین مالی گردد. (ابراهیمی، ۱۳۸۹) این پروژه‌ها را می‌توان در یک قالب و دسته بندی دیگر بدین‌صورت تبیین کرد:

پروژه‌های تولیدی و اشتغال

کشورهای فقیر نرخ بیکاری بالایی را تجربه می‌کنند. پروژه‌های خُرد مثل صنایع دستی و روستایی، درآمد و اشتغال را برای گروه هدف در منطقه بالا می‌برد.

امکانات آموزشی

امکانات آموزشی می‌تواند آموزش مورد نیاز را برای جامعه بی‌سواد یک کشور فراهم کند و باعث توسعه منابع انسانی جامعه گردد و از این طریق فقر در جامعه کاهش یابد.

امکانات بهداشتی

یک نیاز مبرم برای امکانات بهداشتی در کشورهایی که از لحاظ منابع فقیر هستند وجود دارد. عدم دسترسی به خدمات دارویی برای اکثریت جامعه، فقرسلامتی، بهره‌وری پایین، درآمد پایین را نتیجه می‌دهد. امکانات مهیاشده توسط بخش عمومی در مناطق شهری متمرکز شده، در حالی که اکثریت جمعیت در مناطق روستایی زندگی می‌کنند که از امکانات دارویی مناسب محروم هستند.

زیرساخت‌های فیزیکی و تأسیسات رفاهی

کاهش فقر و توسعه اقتصادی نیاز به امکانات فیزیکی و تأسیسات رفاهی دارد. دسترسی به جاده، سدهای آبیاری، ابزارهای کنترل سیل و امکانات رفاهی برای برنامه توسعه در کشورهای با درآمد پایین و در حال توسعه ضروری هستند.

نتیجه‌گیری

در این تحقیق اهمیت و جایگاه اعتبارات خُرد براساس تجربه ایران و سایر کشورها مشاهده شد. از طرفی مشخص شد که مفهوم اعتبارات خُرد و وقف، هر دو، قشر فقیر و کم‌درآمد جامعه را هدف قرار می‌دهند. مشکلات دسترسی افراد فقیر به اعتبارات مرسوم از یک‌سو و الزام برقراری تأمین مالی براساس شریعت اسلام، تلاش برای ارایه سیستمی مناسب در جهت تأمین مالی را می‌طلبد که در این مقاله وقف

www.noormags.ir

پول به‌عنوان یک ابزار نوین اسلامی در زمینه اعتبارات خُرد مورد بررسی قرار گرفت. وقف پول موافقان و مخالفانی دارد و دلایل متنوعی در این زمینه از طرف فقهای شیعه و سنی ارایه شده است. ولی در مجموع می‌توان بیان کرد که وقف پول جایز می‌باشد، زیرا اولاً تعریف مُصطلح وقف که حبس اصل و رهاکردن منفعت باشد؛ دلیل فقهی معتبر ندارد. لذا ادله مطرح‌شده در بطلان وقف (شرط باقی‌ماندن اصل پول در اثر انتفاع) پشتوانه قوی ندارد. ثانیاً بر فرض صحیح‌بودن تعریف اصطلاحی؛ با توجه به ماهیت اعتباری پول جدید؛ به‌کارگیری پول وقفی از بین رفتن اصل مال موقوفه نمی‌باشد؛ بلکه به‌کارگیری آن همان استفاده‌کردن از منافع مال موقوفه است؛ درحالی‌که عین آن باقی است. ازاین‌رو می‌توان انتظار داشت که وقف پول را می‌توان اجرایی کرد و در قالب اعتبارات خُرد به اقشار فقیر و کم‌درآمد جامعه ارایه کرد و از این طریق گام موثری در جهت کاهش مشکلات اقتصادی – اجتماعی گروه‌های کم‌درآمد در جامعه برداشت. ازاین‌رو با توجه به نیازهای جامعه باید مسایل فقهی مربوط به وقف مورد بازنگری جدی قرار گیرد و راه‌کارهای جدید ارایه شود؛ چراکه با توجه به شرایط جوامع کنونی، ارایه شیوه‌های جدیدی از وقف مانند وقف پول ضروری می‌نماید.

www.noormags.ir

فهرست منابع

1. Dian Masyita، 2005، A Dynamic Model for Cash Waqf Management as One of the Alternative for the Poverty Alleviation.
2. Grameen La Riba Model: A Strategy for GGlobal Ooverty Alleviation.
3. International Year of Microcredit، 2005، UN Department of Information DP/2357c، Octobr 2004
4. The Limites of Micro Credit as a Rural Development Intervention،.
5. The Role of Cash Waqf in Financing Micro and Medium Size Eterprises (MMES)، P114.
6. Vahdati،Alireza،2009، Waqf-Based Microfinance: Realizing the Social Role of Islamic، Banking.

۷. ا.ک.س لمبتون، مالک و زارع در ایران، منوچهر امیری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۶۲ ش.

۸. ابراهیمی، آل مراد، توسعه بازارهای مالی و نابرابری درآمد در ایران، فصلنامه پول و اقتصاد شماره 6، زمستان ۱۳۸۹ ش.

۹. ابن بلخی، فارسنامه، به اهتمام گی لیسترنج، و رینولد آلن نیکلسون، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ ش.

۱۰. ازکیا، مصطفی، نقش اعتبارات خُرد در توانمندسازی و ایجاد اشتغال زندانیان آزاد شده، ۱۳۸۹ ش.

۱۱. بختیاری، صادق، مالیه خُرد راه‌کاری برای افزایش تولید بخش کشاورزی و کاهش فقر روستایی، ۱۳۸۶ ش.

۱۲. حسن زاده، توسعه خدمات مالی – اعتباری و نهادهای مالی غیربانکی با تأکید بر بخش روستایی، جسارت‌های اقتصادی، دوره ۲، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۸۴ ش.

۱۳. حسن‌زاده، علی، الگوسازی مؤسسات و تأمین مالی خُرد منطبق با قواعد شریعت اسلام، ۱۳۹۰ ش.

۱۴. خاکی، نرگس، مالیه خُرد راه‌کاری برای افزایش تولید بخش کشاورزی و کاهش فقر روستایی، ۱۳۸۸.

۱۵. خمینی، سید روح الله استفتائات امام خمینی، ج ۲، ؟؟؟.

۱۶. خیرخواهان، جعفر، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، اقتصاد فقیر: بازاندیشی بنیادین در شیوه مبارزه با فقر جهانی، آذر ۱۳۹۴ ش.

۱۷. رحیمی، مرتضی، وقف پول در مذاهب فقهی اسلامی، ۱۳۸۷ ش.

۱۸. رکن الدین افتخاری، عبدالرضا، ارزیابی آثار اعتبارات خُرد بانکی در توسعه کشاورزی: مطالعه موردی تعاونی‌های خودجوش روستایی شهرستان خدابنده، ۱۳۸۵ ش.

www.noormags.ir

۱۹. عباسی، طیبه، بررسی فقهی و حقوقی وقف پول و اوراق بهادار و سرمایه‌گذاری در اوقاف، ۱۳۸۵.
۲۰. عبدالحلیم، عطیه، فواید اقتصادی وقف، ۱۳۶۲ ش.
۲۱. عبدالهی، محسن، وقف به مثابه منبع تأمین مالی خُرد اسلامی: ارایه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خُرد وقفی در کشور، ۱۳۹۰ ش.
۲۲. علی‌نیا، علی، بررسی وضع اعتبارات خُرد در ایران از کشورهای موفق در این زمینه، ۱۳۹۲ ش.
۲۳. قائمی، مهدی، تأمین مالی خُرد، تجربیات جهانی و امکانات توسعه در ایران، ۱۳۹۱ ش.
۲۴. محمدنیا، هادی، تأمین مالی خُرد تجربیات جهانی و امکانات توسعه در ایران، ۱۳۹۰ ش.
۲۵. محمدی، محمود، وقف بسترساز توسعه اقتصاد، ۱۳۹۲ ش.
۲۶. مهاجرانی، مصطفی، بررسی وضع اعتبارات خُرد در ایران از کشورهای موفق در این زمینه، ۱۳۸۲.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی

www.noormags.ir